

MAGTYMGULY WE NUSGAWY BAGŞYÇYLYK SUNGATY

Magtymguly Pyragynyň türkmen jemgyýetiniň edebi-ruhy durmuşynda eden düýpli öwrülişigi bagşyçylyk sungatynda has äşgär ýüze çykypdyr. Beýik Pyragynyň we onuň yzyny eýeren şahyrlaryň goşgulary bagşyçylyk sungatynyň rowaçlanyp, görnüp-üşidilmedik derejä – nusgawy derejä çykmagyna esas döredipdir. Türkmen ili şirinden-şirin owazly, dür manyly aýdymlara, mukamlara dolupdyr.

Bagşyçylyk sungatynyň taryhy kökleri we ösüş aýratynlyklary

Türkmen sazy jadyly owazlaryň giden bir dünýäsidir. Onuň kökleri asyrlaryň jümmüşine siňip gidýär. Bagşyçylyk senediniň örän gadymylygy meşhur sazşynaslar W. A. Uspenskiý bilen W. M. Belýaýewiň «Türkmen sazy»¹ atly düýpli işlerinde subut edilen hakykatdyr. Professor W.M.Belýaýewiň «Türkmen sazynyň öwrenilmegi» diýen makalasynda hem ol hakda nygtalyp, saz senediniň biçak çylşyrymly, syntgylanan we ýokary kämillik derejä ýetirilen sungatdygy aýdylýar. Alymyň pikiriçe, türkmen sazy gadymy hem kämil sungat bolup, oňa yslam saz medeniýeti, has takygy arap sazlary şeýle bir täsir etmändir. Başgaça aýdylanda, türkmen sazy yslamdan öňki döwürde, ýagny VII asyrdan aňyrdan kämil derejä ýetipdir. Şu jähtden, ol erkin ösen gadymy grek saz sungatyna çalymdaşdyr, hatda onuň bilen baglanyşyklydyr. Eger-de gadymy grek sazlarynyň wawilon sazlaryndan gelip çykandygy ýatlansa, onda türkmen saz sungatynyň kökleriniň b.e. öňki II–III müňýyllyklara uzap gidýändigini jedelsizdir. W. M. Belýaýewiň türkmen sazyny Gündogaryň käbir musulman halklarynyň saz sungatlary bilen deňeşdirip, çykaran ylmy

¹ Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. – М., 1928. 33–34 sah.

netijeleri hem ynandyryjdyr. Sazşynas alymyň kesgitlemegine görä, ol sungatlara mahsus bolan alamatlar: hökümdaryň köşk hajatlaryna ýarap, ilat köpçüliginden üzňelik türkmen sazyna ýatdyr. Türkmen sazy düýpgöter başga häsiýetlidir. Ol halk poeziýasy bilen alaçaly ýag ýaly gatyşyp, halka hyzmat etmegi ileri tutýan we emosional taýdan halk psihologiýasyna örän güýçli täsir edýän sungatdyr. Bu sungat ýowsellemelerden daşdyr, onuň ösüşi tebigydyr.¹

W. A. Uspenskiniň, W. M. Belýaýewiň «Türkmen sazyna» bagşyçylyk sungatynyň taryhy halkyň taryhy bilen üznüksiz baglanyşyklykda yzarlanylýar. Ylmy-barlaglaryň esasy ugurlary XVIII–XIX asyrlara gönükdirilýär. Meşhur alymlaryň esasy ünsi hut şu döwre jemlemegi ýöne ýere dälidir. Birinjiden, bu döwür göçüp-gonup ýören türkmen taýpalarynyň häzirki oturan ýerlerinde ymykly ornaşan döwri bolsa, ikinjiden, ol bagşyçylyk sungatynyň iň ösen döwrüdir. Magtymguly Pyragynyň we beýleki akyldarlaryň dagynyk türkmenleri agzybirlige, edermenlige, döwletlilige çagyran döwrüdir. Şu ideýalary ile ýaýmakda bagşylar uly iş bitiripdirler.

Pyragy we beýik bagşylaryň peýda bolmagy

Magtymguly Pyragy şygrylaryny halka düşnükli dilde ýazyp, beýleki şahyrlara hem görelde görkezipdir. Sada, saza gelip duran, üstesine-de akyly-paýhasa ýugrulan goşgular il içine örän çalt ýaýrapdyr. Teşne kalplara tenekar ýaly siňip barýan şygrylara kyssaçylar, bagşylar ganat beripdir.

Elbetde, irki döwürlerde hem türkmenler çeper söze, şirin saza uly sarpa goýupdyrlar. XIII–XVII asyrlar türkmenleriň mongol basybalyjylaryny, olaryň wagşyçylyklaryny, gyrgynçylyklaryny we soňraky dagynyklyk hupbatlaryny başdan geçiren döwri. Uçursyz agyr döwür. Şonda-da halkyň ruhy durmuşynyň damar tirpildisi durup galmadyr. Gahrymançylykly geçmiş wakalaryny, rowaýatlary, aýdymlyry diňlemek däbi dowam edipdir. Märekäni daşyna üýşürüp, wakalary täsirli hekaýat edýän aýdyjylar ýa-da kyssaçylar bolupdyr. Olar toý-tomguda dessanam aýdypdyrlar. Çak edilişine görä, şol döwürlerde «Ybraýym Halyl», «Hatam Taý», «Baýgara» ýaly des-

¹ Беляев В.М. Изучение туркменской музыки. // Туркменоведение. – 1929, №10-11, 74 sah.

sanlar aýdylypdyr. Dessany bölekleýin ýa-da tutuşlygyna, onsoňam erteki görnüşinde aýdýar ekenler. Kyssaçylar dessandaky gürrüňleri gyzykly hekaýat edip, goşgulary bolsa labyzlandyryp, aýdym şekilinde aýdypdyrlar. Alyşir Nowaýynyň, Meşrep Diwananyň goşgularyny saza goşup aýdýan bagşylar hem bar eken. Dura-bara şol bagşylar kyssaçylar bilen ysnyşyp, dessany bile aýdyp başlapdyrlar. Dessanyň gürrüňlerini kyssaçylar, aýdymalaryny bolsa bagşylar ýerine ýetiripdir. Soňabaka dessanyň gürrüňlerinem, aýdymalarynam bagşynyň bir özi aýtmagy başarypdyr. Ýöne kyssaçylaryň gyzykly hekaýatlaram diňleýjisiz bolmandyr.¹

XVIII asyr, beýik Pyragynyň şygrylary türkmenleriň ruhy durmuşyna düýpli öwrülişik girizipdir. Bagşylaryň repertuarynda dessanlar bilen bir hatarda tirme aýdymalary ymykly orun alypdyr. Dogrusy, öňem bagşylaryň hemmesi dessançy bolman, tirmеçilerem bolup, olar Nowaýydan, Meşrepden aýdypdyrlar. Indi bolsa Magtymgulynyň sözlerine aýdylýan tirme aýdymalary hatda dessançy bagşylaryň repertuaryna-da ornaşypdyr. Akyldaryň şygrylaryna ilatyň teşneligini tirmеçilerem, dessançylaram duýupdyrlar. Duýmaz ýalam bolmandyr: eger-de bagşy Pyragydan aýtmasa, ol bagşy hasap edil-mändir. Şu ýagdaýda bagşylar onuň şygrylaryny, öwüt-ündewlerini hut dessan aýdan ýaly aýdyp başlapdyrlar.

Sazşynas Akmuhammet Aşyrow bagşylaryň Magtymguludan dessan aýdyşlary barada şeýle ýazýar. Bagşy akyldaryň heňe salnan şygrylaryny aýdanda, her aýdymyň ýany bilen öwüt baryny beripdir. Mysal üçin, «Ýagşydyr» diýen şygryň aýdymy şeýle ýerine ýetirilipdir:

«Eý halaýyk, hergiz elden gelen ýagşylygyňy kişiden gaýgyrmaly däl. «Ýagşylyk et, derýa at, suw bilmese, balyk biler, balyk bilmese, halyk biler» diýenleridir. Dünýäde adamzatdan galjak zat diňe ýagşy at, abraýdyr. Edep her kişä gerekdir. Edep, paýhas adamyň başyna bagt guşuny gondurar». Ine, onsoň bagşy:

Adam ogly bu dünýäge gelensoň,
At bilen abraý alan ýagşydyr –

diýip başlaýsyna, barha çuň we synmaz ideýaly setirlere tutýar.

¹ A. Aşyrow. Könegüzer. Aşgabat, 1992. 23–24 sah.

Hataryň görküdür iner-maýalar,
Ilimiň kuwwaty merdana ärler.
Ýalançy Taňrynyň duşmany diýrler,
Emma jaý ýerinde ýalan ýagşydyr.

Bagşy bu setirleri aýtmak bilen, Şasenemi aldap, ele saljak bolup ýören Şawelet bol ýa-da inisiniň gözünü oýup, atasynyň ýanynda bolsa çyna berimsiz ýalan sözleýän kezzaplar Hurşytdyr Ziwer bol diýmeýär. Ol bu ýerde Göroglynyň «Gaçyşym bar, kowşuma bermenem» diýen sözleriniň manysyny giňeldip, ideýasyny çuňlaşdyrýar we aýdymy jemleýär:

Magtymguly aýdar, sözüm dag aşmaz,
Namart adam ýoldaşyna garaşmaz,
Ýashana ýerinde gülmek ýaraşmaz,
Toýuň meýlisinde gülen ýagşydyr.

Bu setirler diňe bagşylaryň ýadynda, dilinde däl, halkyňam ýadynda galyp, diline geçip, atalar sözüne, nakyllara öwrülip gidipdir. Bagşy «Gidiji bolma», «Il biläni», «Ili gözlär», «Ýykmaýan ärden», «Gadryn näbilsin» ýaly öwüt-nesihat häsiýetli şygrylary-aýdymlary gürrüňi bilen aýdanson, rowaýatlar ummanyndan syzyp çykan has joşgunly şygrylara-aýdymlara geçipdir. «Elli müň ýyl döwran süren Benijandan», «Tört müň dört yüz ýaşan Lukman hekimden», «Kerk bedewli agyr güzüli Rüstenden», hezreti Ýusupdyr hezreti Alydan habar berýän «Ýerbe-ýer geçdi», «Batdy ýaranlar», «Ýaranlar», «Kepderi» we beýleki şygrylar üç edilip aýdylypdyr. Ylaýta-da, «Ýaranlar» (Ýusup hakdaky rowaýat), «Kepderi» (Aly hakdaky rowaýat) diňleýjilerde uly gyzyklanma döredipdir.

Magtymguly Pyragynyň şygrylaryny dessan kysmynda aýtmak bagşyçylyk ýollarynyň ählisine mahsus bolupdyr. Bu, aýratyn hem teke, saryk-salyr, ärsary ýollary üçin ýörgünli eken. Ussat bagşylar aýdymlaryň arasynda akyldaryň, ýagşyzadalaryň durmuşyndan hekaýatlar aýdyp, märekäni gyzyklandyryp «bir gulaga» öwürmegi başarypdyrlar. Bagşylaryň repertuaryna kem-kemden beýleki nusgawy şahyrlaryň – Şabendäniň, Şeýdaýynyň, Magrupynyň, Keminäniň, Gaýybynyň, Zeliliniň, Seýdiniň, Mollanepesiň, Mätäjiniň, Kätibiniň,

Talybynyň we beýlekileriň hem şygrylary giripdir. Nusgawy edebiýat bagşylar üçin dürler hazynasyna öwrülip, ýüzlerçe we münlerçe şygry ýat bekläp heňe salyp aýdýan, aýdym «gory» birnäçe gije-gündize ýetýän ussatlar peýda bolupdyr. XIX asyryň ortalaryna çenli beýik Pyragydan we beýleki nusgawylardan aýtmak bagşylar üçin-de, diňleýjiler üçin-de gürrüňsiz eýerilýän kada öwrülipdir.¹ Emma welin bagşylar dessanlardanam daşlaşmandyr.

W. A. Uspenskiý bilen W. M. Belýaýewiň «Türkmen sazynyň» goşundysynda XVIII – XX asyryň başlarynda ýaşap geçen bagşy-sazandalaryň, şahyr-bagşylaryň 250-ä golaýynyň sanawy berlipdir. Sanawda Magtymguly bilen döwürdeş we biraz soňra ýaşan Hoja bagşy, Weyran bagşy, Al bagşy, Kör Gojaly, Garadäli Göklen, Şükür bagşy, Durdy bagşy, Amangeldi Gönübek ýaly beýik bagşylar hem bar. Olardan Hoja bagşynyň repertuarynda dessançylyk agdyklyk eden bolsa, beýlekilerde tirmе аýдыmlary esasy orny eýeläpdir.

Dessançy bagşylar

Dessan aýtmak däbi bagşyçylygyň ýomut-göklen ýolunda täzedен rowaçlanypdyr. Ylaýta-da «Görogly» gahrymançylyk eposyndan aýtmak ýörgünli bolupdyr. Professor Ý. E. Bertelsiň çak edişine görä, türkmen halk döredijiliginiň bimöçber ähmiýetli eseri bolan bu epos XVI – XVII asyrlarda kemala gelip,² bada-bat bagşylaryň repertuaryna giripdir. Çünki «Görogluda türkmenleriň iň gowy görýän häsiýetleri jemlenipdir: ol gorkyny-ürkünü bilenok, söweşmäge ökde, beren sözüni mukaddes hasaplaýar, gadymy дәplere, ilkinji nobatda bolsa, myhmansöýerlik däbine wepaly. Şeýle bolmak bilen birlikde, ol hyýaly bir şahs bolman, jany, teni syzlaýan, durmuşy, toý-tomaşany, ýiti degişmäni söýýän, hoşgylaw we güler ýüzli hakyky adam hökmünde orta çykýar. Türkmen halkynyň Göroglynyň üsti bilen göwnüniň küýsän gahrymanynyň–özüne ezyet bermek isleýän içki we daşky duşmanlardan aryny alyp berýän, öz tarapyňy çalan gahrymanyň edebi keşbini döredendigini аýдыр bolar»³.

¹ Şol ýerde. 27 sah.

² Ý. E. Bertels. Türkmen halkynyň edebi geçmişi // XVIII–XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça oçerkler. Aşgabat, 1967. 31 sah.

³ Şol ýerde. 33–34 sah.

Görogly hemişe halkyň ýanyndan aýrylanok, ony köpçülik-den aýry göz öňüne getirmek mümkin däl. Jygaly begiň öz agtygyna berýän şu maslahaty bolsa tutuş eposyň süňňüne siňip, nesilleriň aňyna ýol salypdyr:

Ýaşulular geňeş etse,
Ýagşy-ýamana göz ýetse,
Il-halkyň bir iş tutsa,
Sen ondan galyjy bolma.

«Görogly» eposy halkyň diňläp, doýup bilmeýän eserine öwürülipdir. Bu ugurda has meşhur dessançylaryň biri Hoja bagşy bolupdyr. Ol Tagta (häzirki Görogly) etrabyňyň Köwliýer obasynda ýaşapdyr. Hoja bagşynyň goňşy obasynda Seýdim Tarhan atly öýi hemişe gelim-gidimli bir ilhalar adam bar eken. Ol Döwletmämmet Azady bilen gatnaşyk saklaýar eken. Magtymguly hem Hywada okan ýyllarynda gidende, gaýdanda şol Seýdim Tarhanyňkyda düşläp geçipdir. Magtymguly Hoja bagşy, Şabende bilenem şu duz-çörekli öýde tanşypdyr. Ýaş şahyrlar gartaşan bagşynyň «Görogludan» aýdan dessanlaryny hezil edip diňläpdirler. Hoja bagşy eposyň ähli dessanlaryny, has takygy 44 şahadan 43-sini («Göroglynyň ölüminden» öňňesini), beýan edilýän wakalary, gahrymanlary häsiýetlendirip, joşup, kükräp aýdýar eken.

Bir gezek märekede oturanlardan biri Hoja bagşydan «Göroglynyň ölümünü» hem aýtmagy haýyş edipdir. Şonda bagşy: «Bolmaz, inim, bolmaz. Ol köpçüligiň içinde aýdylmaly şaha däl. Ony bagşylar aýtmasyz edendirler» diýip, sözüne dyngy berip – «Şol mert ýigidi gabra gapgaryp, men ilata matam tutdurmagyň tarapdary däl. Ony düýpsüz ummana gark etmek namartlyk bolar. Men göz-görtele Göroglyny Ezraýylyň penjesine tutduryp bilmen. Onuň ölümüne tenha men aglaýyn. Külli türkmenе matam tutdurmak näme gerek?» diýipdir.

Çeşmeleriň berýän maglumatyna görä, Hywa hanlarynyň birine Hoja bagşynyň «Görogludan» aýdýan birnäçe dessanyny diňlemek miýesser edipdir. Bagşynyň kükräp aýdýan dessanlaryny diňläň han: «Türkmenler batyr bolýar diýýärler weli, bulary batyr edýän bagşylary eken» diýipdir. Hoja bagşynyň kesbini ogly Goç bagşy, agtygy Atanazar bagşy, çowlugy Ata bagşy, ýuwlugy Pälwan bagşy dowam edip-

dir. Bulara il içinde Hoja bagşylar diýýär ekenler. Olar «Görogly» eposyny ýatdan bir-birine geçirip, biziň döwrümize ýetiripdirler.

XVIII asyryň ahyrynda – XIX asyryň başlarynda bagşylaryň repertuaryna Andalybyň «Leýli-Mejnun», «Ýusup-Züleýha», «Zeýnel-arap», «Baba Röwşen», Şeýdaýynyň «Gül-Senuber», Magrupynyň «Döwletýar», «Ýusup-Ahmet», «Seýpilmelek-Medhaljema», Şabendäniň «Gül-Bilbil» dessanlary giripdir. XIX asyryň ortalaryndan Mollanepesiň «Zöhre-Tahyr» dessanam şolaryň hataryna goşulypdyr. Bu dessanlar, «Şasenem-Garyp», «Hüýrlukga-Hemra» ýaly halk dessanlary bilen birlikde bagşylaryň repertuaryny has-da baýlaşdyrypdyr.

Ol dessanlar kem-kemden Hoja bagşylaryň repertuaryna hem giripdir. XIX – XX asyrlaryň sepgidinde ýaşan Ata bagşy «Görogly» eposynyň 25 şahasyny, şeýle hem beýleki türkmen dessanlarynyň hemmesini diýen ýaly ussatlyk bilen aýdypdyr. Ol ogly Pälwan bagşa «Göroglynyň» 12 şahasyny öwredip: «Saňa şolaram toýlary sowmaga ýeter» diýipdir. Hoja bagşylaryň hyzmaty diňe «Görogly» eposyny biziň döwrümize ýetirendigi bilen çäklenmeýär. Meşhur dessançylar eposdaky wakalary beýan edenlerinde her hili çişirmelerden, öte geçmelerden gaça durupdyrlar. Mysal üçin, Pälwan bagşy (1890–1939) «Görogludan» dessan aýdanda, öz ata-babasynyň däbine görä, wakalary durmuşda bolşy ýaly, goýazy äheňde beýan etmegi halapdyr. Ol, ylaýta-da, aşygyň magşugyna duşýan ýeri gelende: «Ak gollaryny boýna orap, al ýañakdan sorup...» diýen ýaly suwjuk sözleri aýtman, «Aşyk magşugyna gowuşdy» ýa-da «Olar myrat-maksatlaryna ýetdiler» diýmek bilen çäklenipdir. Bagşynyň şu hili saklanmalary, sypaýçylykly äheňi ýaşulularyňam göwnünden turupdyr. Pälwan bagşy Görogludan dessan aýdanda, ony hakyky ýaşan, halkyň daşynyň galasy bolan gerçek edip görkezipdir. Ol her gezek dessan aýdyp bolansoň, Göroglynyň ruhuna bagyşlap, aýat okar eken. Diňleýjilerem Göroglynyň çyndan ýaşap geçendigine pugta ynanypdyrlar. Hut şol sebäpli Görogly halkyň ogly bolup, adamlaryň ýüreklerinde ýaşapdyr.¹

Pälwan bagşy aradan çykmazynyň ön ýanynda, alym Ata Çepow bilen ýazyjy Ata Gowşudow onuň dilinden «Görogly» eposyny

¹ N. Altyýew. Dessançy bagşylaryň kerwenbaşysy. // Edebiýat we sungat. 1990-njy ýylyň 10-njy awgusty.; E. Çaryýewa. Bagşylar neberesi. // Edebiýat we sungat. 1990-njy ýylyň 9-njy marty.

ýazyp alypdyrlar. Soň timarlap, birkemsiz kitaba öwrüpdirlir. Ata Gowşudow «Görogly» eposynyň ilkinji neşirine ýazan sözbaşysynda şeýle diýipdir: «Pälwan bagşy türkmen halkynyň sada dilini, eseriň stilini hem taryhy prinsiplerini aglaba saklapdyr. Şeýle şertler bilen ol bu dessanyň dil we şiwesini türkmen halkynyň kabyllalaryna ortak bir derejede saklapdyr. Biz hem şonuň dilini, mümkin boldugyça, saklamaga dyrjaşdyk. Şeýle bir arassa dil bilen sada şiwede aýtmagy başaranlygy üçin, Pälwan bagşy öz diňleýjilerine özünü söýdüripdir. Onuň aýdan bu lezzetli dessany üçin, biz, okyjylar hem Pälwan bagşy ýaly diri kitap hökmünde türkmen halkynyň altyn hazynasy bolan edebi miraslary ýaş nesillere miras galdyryp bilen söz usady bagşylarymyza, ertekiçilerimize minnetdardyrýs we biz olary alkyşlamalydyrys».¹

Pälwan bagşynyň ata-babalary Daşoguz sebitlerinde dessançylygyň mekdebi hasaplanypdyr. Ol mekdepde dessançy bagşylaryň onlarçasy kemala gelipdir. Diňe Pälwan bagşynyň döwürdeşlerinden Sapar süýrentgi, Öre şyh, Nazar бага meşhur dessançylar hökmünde ilde tanalypdyr. Ussat dessançylar Mary, Pendi, Lebap sebitlerinde bolupdyr. XIX–XX asyryň başlary dessançylygyň iň ösen döwri bolupdyr.²

Tirmeçi bagşylar

Bagşyçylyk sungatynda dessançylygyň ösen döwri tirme aýdym-laryny aýtmak, ýagny tirmeçi bagşyçylyk hem ýokary derejä ýetipdir. Bu sungatyň esasy ugurlaryna «dessançylyk» we «tirmeçilik» diýilmeginiň şertlidigini aýtmalydyr. Dessançy bagşylar, köplenç, bada-bat dessana tutubermän ilki tirme aýdym-lary bilen märekäni mazaly «gyzdyryp», soň dessana başlaýar ekenler. Tirmeçi bagşylardan hem dessan aýdanlarynyň bolandygy jedelsizdir. Mysal üçin, Gara-däli Gökleň sazanda bolupdyr diýilýär. Emma onuň Hoja bagşylardan «Göroglynyň» birnäçe şahasyny öwrenendigi barada maglumat bar.³ Diýmek, ol diňe sazanda däl, eýsem, dessançy bagşam bolupdyr.

¹ Görogly. Türkmen halk eposy. Aşgabat, 1940. 7 sah.

² A. Aşyrow. Könegüzer. Aşgabat, 1992. 26–28 sah.

³ N. Altyýew. Dessançy bagşylaryň kerwenbaşysy. // Edebiýat we sungat. 1990-njy ýylyň 10-njy awgusty.

Magtymgulynyň döwürdeş bagşylaryndan Şabende (1720 ý.d.), Magrupy (1734/35-1810), Weýran bagşy (1780-1855) bellidir. Beýik Pyragy şahyrlar Şabende, Magrupy bilen gatnaşykda bolup, oturşyp-turşupdyr, olaryň ussatlyk bilen aýdýan aýdymalaryny hem diňläpdir. «Gözelleriň patyşasy» diýip başlanýan «Gözelim», «Dört gözeli» atly ajaýyp aýdymlaryň sözem, sazam Şabendeden, «Saltyk» («Amanmy?») atly aýdymyň sözi, sazy bolsa Magrupydan galypdyr. Beýik Pyragy Weýran bagşynam diňländir, hiç bolmanda ol hakda eşidendir diýlip güman edilýär. Çünki Weýran bagşy heniz ýetginjekkä ady uly ile ýaýrapdyr.

Weýran bagşy Gökdepede dünýä inipdir. Ady Orazpolat, kakasy-na Gurt molla diýýär ekenler. Gurt molla oglunyň molla bolmagyny isläp, ilki özi sowat öwredip, soň Hywa medresesine okuwa iberipdir. Orazpolat medresede okap ýörkä deň-duşlarynyň ýanynda dutar çalyp başlapdyr. Aýdymam aýdypdyr. Onuň örän ýakymly sesi bar eken. Ine, onsoň ussady Nyýazguly halypa: «Sen yzyňa dolan, dutaryňam al, bagşyçylyk et» diýipdir. Orazpolat: «Meniň deň-duşlarym okap alym bolarlar, men boş galarmykam?!» diýende, ussady: «Sen bagşyçylyk et, şöhratyň şolaryňkydan az bolmaz» diýipdir. Orazpolat obasyna dolanyp, çopançylyk edipdir, dutarynam ýanyndan goýmandyr. Günlerde bir gün obada uly toý bolup, oňa köp bagşy ýygnanýar. Şonda Orazpoladyň aýdan aýdymlary märekäni bendi edipdir. Ol «Haýt ýykana» gygyryp, «Haýt, haýranyň meneý, gamhoryň meneý», diýip otyrka, kakasam gelip, gaharyna bäs gelip bilmän, aýdyma görä, «Haýt, weýranyň men-eý diýsene» diýipdir. Şondan Orazpolada Weýran bagşy lakamy galypdyr. Ol şahyram eken. Goşgularynda özüne Gurtogly tahallusyny alypdyr. «Türkmen şygrynyň antologiýasynda» Gurtoglynyň 15 şygry ýerleşdirilipdir.¹

Weýran bagşy Ahal, Tejen, Mary, Baýramaly sebitlerinde ýaşapdyr. Il arasynda uly meşhurlyk gazanyp, iş yüzünde öz bagşyçylyk mekdebini döredipdir. Şol mekdepde Al bagşy, Kör Gojaly ýaly ägirtler ösüp ýetişipdir. Al bagşy ýa-da Garaoglan bagşy (1792-1893) Wekilbazar sebitlerinde ýaşapdyr. Al bagşynyň örän güýçli hem labyzly sesi bolup, joşup aýdanda ynsan-a däl, haýwanam diň salýar

¹ Türkmen şiiiri antologiýisi. – Ankara, 1995. 397–399 sah.

eken. Il içinde «Aly bagşyny diňlänem armanly, diňlemedigem» diýen aýtgy bar. Sazşynas Meret Rejebowýň pikiriçe, ana, şol Aly bagşy diýilýän, Al bagşy bolmaly.

Al bagşy wekiliň gara tiresinden, özem oglanlykdan bilbil owa-zy bilen diňläni özüne bendi eden bagşy bolansoň, oňa Garaoglan bagşam diýýär ekenler. Garaoglan ýaş ýigitkä söwdagärlere daklyşyp Hywa gidipdir. Şol ýerde bir toýda külli Horezmi baglan bir bagşy bilen aýdyşyp, üstün çykýar. Toý märekeleriniň bir gapdalynda gelin-gyzlaram bar eken. Bagşy «Selbinýaza» gygyranda, birden onuň egnine bir zat gülç edip degýär. Görseler, ol içi gyrandan doly ýüpek ýaglyk eken. Garaoglanyň aňk-taňk bolşuna gelinler pyňkyryp, «Haý, bagşy, seni al kakdy, al» diýip gülüşýärlər. Şondan soň onuň ýörgünli ady Al bagşy bolupdyr.

Al bagşy hakdan içen bagşydyr. Meret Rejebow ol hakda il arasynda aýdylýan hekaýatlary toplapdyr. Bir hekaýata görä, Marynyň golaýyndaky Goňur obasynda bir baý toý tutýar. Döwrüniň örän okumyş alymy Molla Töre ahunyň (1839-1895) ýoly şol toýuň üstünden düşýär. Ahunyň ýanynda 17 talybam bar eken. Toýa golaýla-berende, ahun bagşynyň sesine diňşirgenip, sowlup, atdan düşýär. Toý eýesi ahunyň atyny tutýar. Ahun bagşa tarap ýöräberýär. Bagşam ahuny görüp, ýeňiniň çermewini aşak syryp, önünden çykyp ötünç sorapdyr:

– Ahun aga, hatamyz bolsa geçeweriň. Bizem näme, şu halk bilen şatlyk-şagalaňy, gam-gussasyny deň paýlaşyp otyrdykda...

Onda Molla Töre ahun:

– Şunça mähelläniň şatlygyny, gussasyny deň paýlaşyp, ýüküni ýeňledip oturan adamam belentdir – diýip, Al bagşynyň egni-ne kakyp, hoşroý ýylgyryp gidipdir. Talyplary Molla Töre ahunyň bagşy-sazandalaryň ýanyna barmagy halamaýan halyna, bu bolşuny geň görüp soranlarynda, ahun:

– Her ugurdan bir başa çykana Eýe nazar eder gümany bar. Bizem halatly bolansoň, bagşy bilen görüşdik – diýipdir.

Başga bir hekaýat örän täsin ahwalaty habar berýär. Al bagşy Ahaldan gelyärkä, ýoly gum etegindäki ak ekin orakçylarynyň üstünden düşýär. Orakçylar huruşlyk gowurmadan nahar-şor edip,

bagşyny hezzetleýärler. Al bagşy: «Bizi nesibe duşurdy. Bu duşuşygy soň-soňlaram ýatlar ýöwersiňiz» diýip, ilkagşamdan tä ýarygijeden mazaly agýança aýdym aýdyp hezil berýär. Soňra: «Oglanlar! Bir-ikiň şu ýapyň ýeňsesini synlap gaýdyň. Ýöne ýuwaşlyk bilen baryň. Janawerleri ürküzäýmäň!» diýýär. Baryp görenler, şagaldyr möjek, keýikdir tilki, gaplaňa çenli çöl haýwanlaryň ençemesiniň aýdymyň owazyna maýyl bolup ýatanlaryny synlap haýran galypdyrlar.

Al bagşy aýdym-sazyň inçe syrlyny şägirdi Şükür bagşa geçiripdir. Teke türkmenleri Gowşudy han göterenlerinde (1853) Saragtda uly toý tutulýar. Şol toýuň bagşysy Al bagşy bolup, onuň ýanynda şägirdi Şükür bagşy sazandarlyk edipdir. Oglan bagşy (Orazneps. 1864-1917), «Kapelän köri» (Batyr bagşy) hem Al bagşynyň şägirtleridir. Käbir maglumatlara görä, damana ýolunyň ussady Änewden Durdy bagşam (1835-1912) Al bagşynyň tälimini alypdyr. Al bagşy şägirtlerine üç sany öwüdi nesihat edipdir:

1. Seni heniz il tanamanka, öz güýjüňi synap gör.
2. Soňra bir ymgyr çölde-de içini döküp, bolmajyňy bolubam bir aýdyp gör. Şonda sesiňi rejeläp bilersiň.
3. Iň ýat illerde, tanalmaýan ýerinde-de hyjuw bilenem bir aýdyp gör. Ýüzüň açylyp, utanjaňlyk aýrylar.

«Selbinýaz», «Balsaýat», «Kim biler» diýen örän belent çeküwli aýdymlaryň sazlary, «Seniň gözleriň, gözleriň» diýen aýdymyň bolsa sazam, sözem bize Al bagşydan galan merjenlerdir. Al bagşy Gowşut han, Nurberdi han, beýik şahyrlar Kemine, Mollanepes, meşhur ozan Nobatnyýaz Saýpyly bilen gatnaşykda bolandyr diýlip çaklanylýar. Al bagşynyň hakyky ady Orazmämmet Şamyrat ogly bolup, ol 90 ýaşdan geçensoňam märekeden galmandyr. Öz aýdym-sazlary bilen çöken göwünleri seýikläpdir. Dünýeden gaýdanda ony il bolup ugradyp, «Hoja Abdylla» gonamçylygynda jaýlapdyrlar.¹

Weýran bagşydan tälim alan ägirtleriň birem Kör Gojalydyr (1800-1868). Ol Ýolöten sebitlerinde ýaşaýdyr. Heniz on-on iki ýaşlaryndaka obalarynda bir baýyň toýuna Weýran bagşy çagyrylýar. Uzak ýol söküp gelen bagşyny agyr märeke bir gulaga öwürlip diňleýär. Şonda joşgunly aýdymlara märekäniň çetinden Akbike diýen bir gyz

¹ M. Rejebow. Garaoglan – Al bagşy. Aşgabat, 2001. 5–35 sah.

hut jadylanan ýaly, ýarym-ýaş bolup, bagşynyň oturan ýerine kürsäp girýär. Toý eýesi baý, ardynjyrap, Akbikäniň ene-atasynyň ýanyna sawçy iberip, olaryň razyçylygyny alypdyr we gyzy bagşa nikalap beripdir. Toý goşa toýa öwrülipdir. Toýdan soň baý Weýran bagşynyň sylag-serpaýyny ýetirip, obadaşy Gojalyňy şagirtlige almagyny haýyş edipdir. Şeýdip, Gojaly Weýran bagşynyň öýünde birnäçe ýyllap tälimini alýar. Ol ýetginjek, ýigitlik ýyllarynda hem kör däl eken. Özem görmegeý, syratly, degişgen, şorta söze baý, aýdyma-da, saza-da ussat bolupdyr. Bir toýda oňa «Bagşy, il içinde ady ýaýran adamlaryň bir lakamy bolýar; Seniň bolsa sazyňa, aýdymyňa, özüňe ýüzüň çydap at dakar ýaly däl» diýenlerinde, ol: «Maňa Kör Gojaly diýäýiň...» diýipdir. Bagşy ahyrýaşlarynda kör bolupdyr. Rowaýatlaryň birinde: «ol aýdyma gygyranda gözi hanasyndan çykypdyr», başga birinde: «Gözüniň kökleri-damarlary üzülipdir» diýilýär. «Könegüzer», «Ogulbeg» ýaly örän çeküwli aýdymlaryň sazy Kör Gojalyňnykydyr.¹

Şol döwürde türkmen saz äleminde dogan parlak ýyldyzlaryň biremi Garadäli Gökleňdir (1803-1883). Ol Garrygala sebitlerinde ýaşaýdyr. Onuň ady Gara, özem gökleňlerden, dälüşge bolany üçin Garadäli Gökleň at galypdyr. Garadäliniň Hoja bagşylardan «Göroglynyň» birnäçe şahasyny öwrenendigini ýatladyk. Çak edilişine görä, ol öz döwürdeş beýik bagşylary Weýran bagşy, Al bagşy, Kör Gojaly bilenem toý-tomguda duşuşyp, saz-söhbät edipdir. Garadäli Gökleň biçäk ökde dutar ussasam eken. Ol Magtymgulynyň ýegeni, öz deň-duşy Zelili şahyr bilenem ýakyn gatnaşykda bolupdyr. Iki ussadyň bilelikdäki zehin joşmasyndan «Haraýym Döndi» atly ajaýyp aýdym döräpdir. «Söýli halan», «Ýandym» ýaly sazlaram Garadäli Gökleňiň ylhamyndan çykypdyr. «Ýandymyň» döreýşi barada şeýle rowaýat bar. Garadäli köp ýyllar Hywada ýesirlikde bolýar. Ömrüniň ahyrynda dogduk mekana – Garrygala gaýtmakçy bolýar. Esli menzil geçip, Akjagala diýlen ýere gelende, yzyna gaňrylyp bir seredýär-de, oýa batýar: aýaly, çagalary biwagt aradan çykyp, bir özi sopbaş galypdyr, ömrem horlukda geçipdir. Bagşy başyny ýaýkap, ah

¹ N. Rejebow. Maňlaýy gara Kör Gojaly // Ýaş kommunist. – 1991-nji ýylyň 23-nji noýabry; Gurban Mirap. Kör Gojalyňyň halypasy. // Edebiýat we sungat. 1995-nji ýylyň 25-nji awgusty.

çekenini duýman galypdyr. Onuň «ýykylan dünýäsinden» ýaňa awap duran ýüreginden syzylyp «Ýandym» çykýar. Bu sazda hut dutaryň özüniňem eňräberýänini şahyr Geldi Bäşiyew dogry belläpdir:

Ýaňlananda Garadäliň «Ýandymy»,
Gözi ýaşly, bagry daşly, dutarym.

Garadäli Gökleň Al bagşynyň şägirdi Şükür bagşa (Dowod ogly) hem halypalyk edipdir. Şükür bagşy (1831–1931) ömrüniň köp bölegini Duşakda ýaşapdyr. Ol ýedi ýaşlaryndaka bir zadyň gursagyny ýaryp barýandygyny kakasyna aýdýar. Kakasy dutar alyp berýär. Entek perde basmany öwrenmedik Şükür dutary ýüzugra çalyپ başlaýar. 13–14 ýaşlarynda ol Garadäli Gökleňiň ýanyna barýar. «Ussa aga, meniň dutaryma-da kümüş perde bogup ber» diýýär. Garadäli Şüküriň dutaryny beýläk oklap goýberýär-de: «Gelin baý, şol çuwaldaky kümüş perdeli goşa dutary alyp ber» diýýär. Garadäli gaçýar, Şükür kowýar. Özem halypanyň bir basymynam sypdyrman kowýar. Garadäli saklanýar-da, dutaryň perdelerini sypryp: «Hany, oglum indem bir synanyş» diýýär. Şükür bir bada aljyrajak ýaly etse-de, soň özüni ele alyp, oňat kowup başlaýar. Halypa durýar-da: «Oglum Şükür jan, sen kemsiz bagşy bolupsyň. Ine, eliňdäki kümüş perdeli dutaram¹ seňki. Alla ýaryň bolsun!» diýipdir.

Al bagşy, Garadäli Gökleň ýaly iki ägirdiň mekdebini geçen Şükür bagşy 20–25 ýaşlaryna çenli dutara «dil bitiren» ussat bolup ýetişýär. Ol öz deň-duş bagşylary änewli Durdy bagşy, gökdepeli Amangeldi Gönübek bilen ýakyn gatnaşyk saklapdyr. Olar her hili ýagdaýda hem bir-birini goldapdyr. Bir mysal. Durdy bagşy obalarynda Senem atly bir gyz bilen halaşýar. Emma Senem gizlinlikde Hywa hanynyň haremhanasyna äkidilipdir. Durdy bagşy näderini bilmän, Şükür bagşa ýüzlenýär. Ol bolsa Gönübegiň ýanyna gideli diýýär. Barýalar, maslahatlaşýarlar. Hywa gitmek, hiç bolmanda Senem gyzyň ýagdaýyny bilip gaýtmak makul bilinýär. Amangeldi Gönübek olara Hywa barsalar şol wagtlar ol ýerde ýesirlikde bolan Garadäli Gökleňiň ýanyna barmagy we ýagdaýa görä bolma-

¹ Bulat Mansurowyň «Şükür bagşy» atly çeper filminde (1963) Şükür bagşynyň keşbini döreden Aman Handurdyýew sazlary hut şol kümüş perdeli dutarda çalypdyr.

gy maslahat berýär. Durdy bagşy bilen Şükür bagşy Hywa baryp, Garadäliniň oraçysyny tapýarlar. Han Garadäliniňkä ilerden türkmen bagşylarynyň gelendigini eşidip, olary köşge çagyýar. Durdy bagşy Şükür bagşynyň sazandarlyk etmeginde aýdyma başlaýar. Birnäçe aýdymdan soň, hut şol ýerde dörän «Ak ýüzli Maralym» aýdylanda, köşgüň eýwanynda oturan Senem özünden gidip ýykylýar... Bagşylar yza dolanmak bilen bolýarlar.

Şükür bagşynyň saz-söhbetli märekelerinde köp bolan tejeli Suhanberdi Annagurbanowyň (1898–1983) ýatlamalaryndan. Suhanberdiniň ýetginjek wagtlary Atgyran depede oturýarkalar, olaryň obasyna gaýnag keseline sezewar bolan Şükür bagşy terneliginden gawun iýmäge gelýär. Bagşy mazaly ganymatlaşansoň, saza suwsan ilat onuň daşyna üýşüp başlaýar. Bagşy:

– Aty-da ýeke çapsaň, gadyr-gymmaty – gyzygy bolmaz. Ýekelik diňe Taňra ýaraşar. Obaňyzda saz çalyp bilýän bar bolsa getir. Goý, öwrenje-de bolsa gelsin. «At çapa ýüwrük, ýigit göre batyr» diýlenidir, – diýip, oturanlara ýüzlenýär. Oturanlaryň arasynda Gara Garry, Hudaýberdi Sertip ýaly sazdan başy çykýan ýigitlerem bar eken. Aşaklyk bilen duýgur nazar salyp synlaýan Şükür bagşy olaryň süňňündäki galpyldyny duýup, ilki Gara Garryny «Gel, oglum!» diýip, ýanyna çagyýar. Goşa dutar goşulyşyp, Gara gaçýar, Şükür kowýar. Birnäçe saz çalynýar. Şükür bagşy aram-aram «Berekella köşegim, berekella inerim» diýip, Gara söýget beripdir. Şükür bagşy soňra Hudaýberdini orta geçirip, onuňam eliniň gowulygyna göz ýetirýär, berekellasyňy berýär. Soň öwrenjeräklerem ýanyna geçirip, bile saz çalýar. Olaryň aljyrajak bolýan halatlarynda bolsa, «Gyssanma, darykma, köşegim. Mergen bolmak üçin birneme ok zaýalamaly, inerim! Aýby ýok, bolar gider. Yhlasa myratdyr, ýöräber!» diýip, garşydaşynyň eline görä, saýhally hereket edipdir.

Ahyrsoňy, bolsa ol: «Bolsa-da, köşeklerim, hezil berdiňiz, ýadyňyzam. Hawa «garry ataňyzam birneme gyzdrybildiňiz» diýip, özi saza başlaýar. Dutardan çogup çykýan gümmürdiler, owazlar, şelpeler, nagyşlar diýip-aýdar ýaly bolmaýar. Oturanlar jadylanan ýaly, saza kökerilýär. Saz daş-töweregi demine dartýar. At iým iýmesini, it üýrmesini goýýar. Tã daň agaryança märeke gözüne çiş kakylan

ýaly saz diňleýär. Ertesi, birigün agşamlaram bagşy daşynda aýberip oturan märekä hezil berýär. Ussatlary ýatlap, olaryň sazlarynam çalyپ berýär. Garadäli Gökleňiň «Jenan ýarymyny», Amangeldi Gönübeňiň «Ýa Rahymyny» («Ýarahumyny»), Gulgeldi tümeniň «Aýnasyny», Heleý bagşynyň (Halbike) «At çapanyny», Hokga tüýdükçiniň «Hörelle düýämini», Meret tüýdükçiniň «Azan heňini» gürrüňlerini berip çalyр. Şükür bagşy ýesirlikdäki doganynyň yzyndan Eýrana gidişini (1871), ol ýerde şa sazandasy Gulam bagşy bilen ýaryşda çalan sazlaryny («Perwana», «Goňurbaş mukamy», «Meşrep», «Şirin-Şeker», «Şadilli» we başgalar) hem ýatlapdyr.¹

Şükür bagşy Eýrana gidende bir garaşylmadyk wakanyň hem şaýady bolupdyr. Şükür bagşy Gulam bagşyny ýeňip, doganyny hem alyп gelýärkä, Büjnürt hanynyň haýyşy boýunça saz çalyп bermeli bolýar. Bagşy gijäniň bir wagtyna çenli saz edip, bir daş çykanda oňünde duran kürt gelni görýär. Gelin-hanyň ýaş aýaly Näzbibi: «Bagşy aga, siziň sazlaryňyz meniň erkimi aldy. Meni alyп gidiň» diýýär. Şükür bagşy ör-gökden gelip: «Bolmaz, men bu öýüň duzuny iýdim. Onsoňam meniň maşgalam bar» diýýär.

Şükür bagşy dünýeden gaýdanda, ony Duşagyň Mälikbaba gonaмчыlygynda jaýlapdyrlar. Bu waka geň görmezçe däl. Ony sazyň gudraty diýip düşünsе bolar.

Şükür bagşy örän köp sazlary tараşlap, kämillik derejesine ýetiren ussatdyr. Onuň döreden sazlary «Salmadan bökdüren», «Gelin ýörüşi» ussadyň jadyly şelpeleridir nagyşlaryndan galan nyşanlardyr. Şükür bagşynyň Hudaýberdi Sertipden başga Gurbandurdy Mahy, Durdymyrat Abyl diýen şagirtlerem bolupdyr. Hudaýberdi Sertip meşhur Girman bagşynyň, Gurbandurdy Mahy Durdy Myradowyň, Durdymyrat Abyl bolsa Han Akyýewiň halypalarydyr.

Şol döwrüň beýik bagşylarynyň hatarynda Amangeldi Gönübegem (1833-1879) ýörite ýatlamaga mynasypdyr. Amangeldiniň kakasynyň ady Orazaly, Gönübek bolsa lakamydyr. Ol edermen, dogruçyl, hiç kimden yüz görmeýän gönümel (şonuň üçinem oňa Göni, Gönübek diýipdirler), söze çeper hem ezber sazanda bolupdyr.

¹ R. Gaýypgulyýew. Türkmeniň saz äleminiň çyragy. // Edebiýat we sungat. 1991-nji ýylyň 30-njy awgusty.

Amangeldi gezende adam bolup Nurberdi han, Gowşut han, Hywa hanynyň weziri Hudaýguly bilen gatnaşykda bolupdyr. Amangeldi Gönübek Eýrana-da birnäçe gezek gidip, öz ajaýyp sazlary bilen ýesirleri boşadyp gelipdir. Ol Nurberdi hanyň maslahatçysy hökmünde, il agzybirligi barasynda hem iş alyp barypdyr. Nurberdi hanyň Ahalda tire-taýpalaryň arasyna düşen towy Gönübegiň sazlary bilen çözyän halatlary seýrek bolmandyr.

Amangeldi Gönübek diňe öz deň-duşlary Şükür bagşy, Durdy bagşy däl, ýaşı boýunça özünden has uly ussatlar bilenem ýakyn gatnaşyk saklapdyr. Mysal üçin, Garadäli Gökleden 30 ýaş kiçidigine garamazdan, olar ýegre dost ekenler. Toýlary bile sowan wagtlary-da bolupdyr. Bir gezek Gönübek Garrygala Garadäliniňkä gezmäge baranda, şol ýerli Durdy çopan ogul öýerýändigini aýdyp, olary toýa çagyryr. Amangeldi bilen Garadäli toýda iki gije-gündizläp diýen ýaly aýberip oturan märekäniň gulaklarynyň posuny açýarlar. Aýdym-sazlara tutulan halat-serpaýlary, gara mallardyr dowarlary bagşylar toýa goşant edýärler. Iki bagşynyň garyp çopanyň toýuny toýa meňzedip, mertebesini göterişi obadaşlarda ýagşy ýatlama galdyrypdyr.

Amangeldi Gönübek ençeme halk sazlaryny syntgylap, kämillik derejesine ýetiren ussatdyr. Ol «Saltyklar», «Jereni kyblam», «Jelil», «Hajygolak» ýaly köp görnüşli sazlara öz çalyş usulyny («Gönübegiň çalyş») döredipdir. «Gökdepe mukamy» diýen ajaýyp sazam şu ussada degişlidir. Amangeldi Gönübek öz sungatyny şägirdi Kel bagşa geçiripdir. Gönübek birinji Gökdepe urşunda wepat bolýar. Şol wagt Nurberdi han Maryda eken. Ol Gökdepä gelip, Amangeldiniň guburynyň ýanynda çöke düşüp, bozulypdyr. «Indi Gönübek ýaly sazanda bu golaýda döremez. Ony hemişelik ýitirdik»¹ diýipdir.

Kel bagşy (1850–1923) Gökdepäniň Yzgant obasyndan. Adyna Allaberdi, kakasyňa Aýdogdy Ýuwaş diýýär ekenler. Aýdogdy aga daýhançylyk edip, güzeran dolandyrypdyr. Ol dutaram çalyr eken, ogluna-da öwredipdir. Allaberdi 17–18 ýaşlaryndaka kakasy ony Amangeldi Gönübegiň ýanyna alyp barýar. Gönübek oglany synlap, onuň kellesine pitikläp: «Haýt, Kel... mundan ökde sazanda çyksa gerek!», diýip degişýär. Şondanam Allaberdä Kel lakamy galýar. Ýaş

¹ N. Nyýazmyradow. Gönübek. – Aşgabat, 1999. 9 sah.

ýetginjek Gönübeğiň ýanynda bolup tälimini alyp, ezber sazanda bolup ýetişýär. Halypasynyň ak patasyny alýar. Soň meşhur sazanda Gulgeldi ussanyň (1833–1883) hem ýanyna gatnap, ondan hem köp zatlary öwrenýär. Gönübeğiň hem Gulgeldi ussanyň «gorundan» ýüküni tutan ýaş ýigit Kel bagşy ady bilen adygyp başlaýar. Il içinde adygan sazandalaryň biri Hally şyh bilen ýaryşyp, ýeňýär we ýene bir ussadyň dörändigi mälim bolýar.

Kel bagşy özüne-de, şagirtlerine-de örän talapkär sazanda eken. Onuň bagtyna duşan ýan ýoldaşam saza oňat düşünyän maşgala bolup çykýar. «Hudaý berse guluna, getirip goýar ýoluna» diýlişi ýaly, olaryň tanyşmagy öz-özünden bolup geçipdir. Günlerde bir gün Kel bagşy obada gyzamyk keseli sebäpli ysgyndan gaçan uly gyzyň ýanynda saz çalmaly bolýar. Agyr dert gyzy aldym-berdime salýar. Hernä ussadyň sazalary derdi dep edýär. Sazanda ýigit bilen hassa gyzyň – Aýsoltanyň bir-birine syny oturypdyr. Soň hossarlary toý tutup, olary bir-birine gowşurýarlar. Aýsoltan gelneje örän mähirli, sylaşykly maşgala bolup, bagşynyň şagirtlerine-de öz çagalary ýaly garapdyr. Olaryň dutara erk edişlerine, haýsy sazy nähiliräk çalyandyklaryna-da belet eken. Şol sebäpli Kel bagşy işi çykan wagty şagirtlerine «Öwrenýän sazyňyzda nätakyklyk bardyr öýtseňiz, Aýsoltan gelnejeňize diňledip göräýiň»¹ diýýär eken.

Kel bagşy halypasy Amangeldi Gönübege bagyşlap «Ussadym» diýen sazy döredipdir. Ol «Hajygolak», «Jereni kyblam», «Jelil» ýaly köp görnüşli sazalaryň ýene birini («Keliň çalşyny») döredipdir. Kel bagşynyň şagirtlerinden Mylly Täçmyradow (1886–1960), Täçmäm-met Suhangulyýew (1865–1942), Sary bagşy (1871–1934) soňra uly ussatlar bolup ýetişipdirler. Kel bagşy gojalanda, Aýsoltan eje ondan şagirtlerine baha kesmegi sorapdyr. Şonda bagşy: «Meň esasy we kän zatlara garaşýan ýeke-täk şagirdimiň Myllydygyna özüň bilýäň. Täçmäm-metdir Sary bagşam halypa diýip hormat goýýarlar. Saryň nowbahary Pürlem. Onuň eliniň ýyndamlygyna pisindim oturmanam duranok. Ýöne Myllyňky ýaly dury paýhas, dyňzap duran daşgyndan doly göwrümlü ýüregem gerek-dä, bu senede! Wagt görkezer, görübe-

¹ G. Nazarow. Kel bagşy we onuň zürýatlary. // Edebiýat we sungat. – 2011-nji ýylyň 2-nji fewraly.

reris, nesibämizde bolsa» diýipdir. Ussadyň aýdyşy ýaly bolupdyr. Mylly Täçmyradow köp halypalaryň zehini siňip nusgawy derejä ýeten ýüzlerçe sazlyary ýatda saklap, birkemsiz çalan we olary «gylyny gyrman» soňky nesillere geçiren ägirt hökmünde sazyň taryhynda açmejek yz goýupdyr.

Bagşyçylyk sungatynyň nusgawy derejä ýetmegi

Magtymguly Pyraga çenli bagşyçylykda dessançylygyň agdyklyk edendigini ozal ýatladyk. Indi bolsa tirme aýdymlaryny aýtmak, ýagny tirme bagşyçylyk rowaçlanyp, kem-kemden saz sungatynyň esasy ugruna öwrülipdir. Elbetde, dessançylygam dowam edipdir, onda-da diňe bir «Görogludan» we beýleki dessanlardan aýtman, hut Magtymguly Pyragynyň öz goşgularyny hem dessan aýdan ýaly edip aýdypdyrlar. Ýöne şonda-da nusgawy edebiýatdan tirme aýdymlaryny aýtmak bagşyçylygyň baş matlabyna öwrülipdir. Olar Magtymgulynyň, Şeýdaýynyň, Şabendäniň, Magrupynyň, Keminäniň we beýleki şahyrlaryň sözlerine örän köp aýdymlar döredipdirler. Umuman, halk aýdym-sazlarynyň esasy «gory» XVIII–XIX asyrlarda döredilipdir we kämilleşdirilipdir.

Aýratyn hem, beýik Pyragynyň goşgularyna aýdymlar bagşyçylygyň ähli ýollarynda üř edilip aýdylypdyr. Taryhçy Aman Ylýasow soňky asyrlarda ýaşan bagşylaryň repertuaryny öwrenipdir. Alym 800-den gowrak tirme aýdymlaryna kartateka düzüp, her aýdymyň mazmunyna, «ýaşyna» degişli maglumatlar beripdir. Ol şonda bagşylaryň repertuarynyň tas ýarsynyň diýen ýaly Pyragynyň oý-pikirleri bilen baglydygyny anyklap: «Magtymguly – giden umman. Şol umman öz içine saz sungatyny dartyp alypdyr»¹ diýip, örän jaýdar belläpdir. Bagşyçylyk ýollary barada aýdylanda, olar türkmen taýpalarynyň ýer-ýurt aýratynlyklaryna görä ýüze çykypdyr. Çowdur ýoly, ýomut-göklen ýoly, saryk-salyr ýoly, ärsary ýoly, damana ýoly, Ahal (teke) ýoly, Mary (teke) ýoly bolup, olardan birinjisi iň gadymysy, soňkusy bolsa iň nowçasy hasaplanylýar. Wakalaryň logikasyna eýerseň, Mary (teke) ýoly XVIII asyryň ahylaryndan başlap

¹ A. Ylýasow. Magtymguly saz sungatynda. // Edebiýat we sungat. 1995-nji ýylyň 18-nji awgusty.

teke türkmenleriň Ahaldan Murgap oazisine köpçülikleýin göçüşi güýçlenende emele gelen ýaly. Emma şol göçhä-göçlükden ozalam bu ýoluň hut özüne mahsus belli bir «gorunyň» bolan bolmagy mümkindir. Soňra bolsa has ýiti öwüşginlik alyp baýlaşyp, ýüzi täzelenip, hakyky ýola öwrülipdir. Damana ýoly, ýomut-gökleň ýoly, saryk-salyr ýoly we beýleki ýollar hem XVIII–XIX asyrlarda täze öwüşginler bilen baýlaşyp, has kämilleşipdir.

Bagşyçylyk sungatynda dürli ýollar bolsa-da, olaryň arasynda diwar ýokdur. Ýollar bir-biri bilen baglanyşyklydyr, bir-birinden alyp, «öwrenip» hem «öwredip» duran täsin saz ulgamlarydyr. Çünki bagşylar hemişe il içinde, toýda-tomguda duşuşyp, «goş döküşip» durupdyrlar. Şol «goş döküşmek» kähalatlarda uly ýaryşlara ýazyp, her «ýoly» aýratynlykda-da, tutuş milli saz sungatyny-da syntgylapdyr. Bir mysal. Baharlynyň Daýna obasyndan Annahal bagşyny (1838–1905) Mara, Lebaba, Daşoguzda hem toýa çagyrypdyrlar. Ol damana ýolunyň ussady, Ahal, ýomut-gökleň ýollaryndan hem aýdym aýdypdyr. Kesearkaçda, Ahalda dessan aýtmakda-da öňüne bagşy geçmändir. Annahal bagşy «Şasenem–Garyp», «Gül–Bilbil», «Zöhre–Tahyr», «Saýatly–Hemra» dessanlaryny ussatlyk bilen aýdypdyr. Annahal bagşy gartaşan çaglarynda Sary bagşy oňa şägirt bolýar. Kel bagşydan «mukam ýüküni» tutan Sary bagşy Annahal bagşydan aýdym öwrenipdir. Sary bagşynyňam eli ýüwürük, sesi ýakymlydan güýçli eken. Ýöne Annahal bagşy bir gyzyp ugransoň, hut bilbil bolýar eken. Olar köp toýlary bile sowupdyrlar. Annahal bagşy gije ýarymdan soň: «Sary bagşa gezek bereliň, däli goňur däliresin, birnäçe boýny ýogyn aýdymlaryň boýnuny ýolsun» diýýär eken. Ine, onsoň Sary bagşy «Sataşdym», «Meşrep», «Görünmez», «Saryýa», «Balsaýat» ýaly çeküwli aýdymlary aýdýar eken. Sary bagşy soň-soňlaram şeýle aýdymlary Annahal halypanyň aýdyşy diýip aýdypdyr.

Sary bagşynyň inisi, baýry mugallym Gutlymyrat Begmyradowyň (1912–1996) ýatlamasyndan. 1900-njy ýylda Bamyda Sary bagşynyň maşgalasynda Pürli dünýä inip, uly toý tutulýar. Toýa Kel bagşy, Annahal bagşy, Çowdur kör, Hally bagşy, Hywadan Sapar bagşy, başga-da köp bagşy-sazandalar gelyär, Sary bagşy öz toýun-

da özi aýdym aýtmajagyny aýdýar. Üç gije-gündizläp Bamynyň oýy ýaňlanyp durýar. Ýakyn-daşdan gelen bagşylar biri-biri bilen mähirli görşüp, uly joşgun bilen «goş döküşýärler». Ýöne bamylylar Annahal bagşa köp isleg bildiripdirler. Ol toýuň esasy bagşysy bolup, tirme aýdymlary bilen çäklenmän, dessanam aýdypdyr. Bu toý hut sungat baýramçylygyna öwrülip, uzak wagtlaý bamylylaryň ýadynda galypdyr.

Annahal bagşynyň repertuary tirme aýdymlara-da diýseň baý eken. Ol Magtymgulydan, Kemineden, Mollanepesden we beýleki nusgawylardan örän köp goşgulara saz düzüp, ussatlyk bilen aýdypdyr. Keminäniň «Salma gözünden» atly goşgusyna-da ilki saz düzüp, aýdan Annahal bagşy bolupdyr. Rowaýata görä, Kemine şahyr bu goşgyny Mürçä, Daýna gezelenje baranda düzüpdir:

Mürçe gözelleri şahandaz bolar,
Aşyklar ýanynda paýendaz bolar...

Daýnanyň önüniň beýik arçasy,
Dökülse dökülsin gülün gunçasy,
Owarram ýykylsa garry mürçesi,
Garry gadyrdany salma gözünden...

«Salma gözünden» Annahal bagşa öz dogduk mekanyňy ýatladyp, ol bu aýdymy joşgun bilen aýdypdyr. Bagşy il adamsy, hemişe ilin hyzmatynda bolupdyr. Çakylyk bilen oýünden çyksa, toýdan-toýa geçip, aýlap, hatda ýyllap dolanyp bilmez eken. Nurberdi hanyň ogly Ýusup han (1863-1920) çakylyk iberende-de şeýle bolupdyr. Annahal bagşy Ahaldan Mara çenli iki aý, oba-oba düşüp, garyp-gasarlaryň göwnüni awlap, çakylyga barypdyr. Egrigüzer, Mülkurug, Gökdepe, Şordepe diýen ýerlerde, Wekilde, Baýramalyda, Türkmengalada toý-märekelede bagşylar bilen «goş döküşip», halka hezil beripdir. Ussat bagşynyň aýdan «Arzurym dagynda ýary gördüňmi», «Bent eýleme perizadyň ýoluny», «Gel, Arzygül görşeli», «Zöhre jan» ýaly çeküwli aýdymlary münlerçe gulaklaryň «posuny açyp», ýüreklerde ýer edipdir. Şol gezek Annahal bagşynyň Mara gidip-gelşi bir ýyla çekipdir.

Bagşyçylyk ýollarynyň hersiniň gözbaşynda öz wagtynda ägirtleriň durandygy aşgärdir. Ýollaryň in gadymysy çowdur ýolunyň gözbaşynda duranyň kimdigini anyk bilmesegem, soňraky beýik haly-

palaryndan Petek bagşy, Çowdur kör bellidir. Ýomut-gökleň ýolunyň Hoja bagşy, Nazar бага, saryk-salyr ýolunyň Kör Göjaly, Nobatnyýaz Saýyly, damana ýolunyň Durdy bagşy, Annahal bagşy, ärsary ýolunyň Öwlüýaguly bagşy, Ärsary bagşy, Ahal (teke) ýolunyň Weýran bagşy, Amangeldi Gönübek, Mary (teke) ýolunyň Garaoglan – Al bagşy, Agajan bagşy ýaly halypalary bolupdyr. Döredijilik ylhamy bir ýola sygman, dürli ýollary özünde jemläň ägirtlerem bolupdyr. Şükür bagşy onuň aýdyň mysalydyr. Şükür bagşynyň sazларында Ahal (teke) ýoly bilen damana ýolunyň şeker-şerbeti jemlenip, Mary (teke) ýolunyň sazларына asal gatypdyr. Şükür bagşynyň şägirtleri Hudaýberdi Sertip, Gurbandurdy Mahy, Durdymyrat Abyl Mary (teke) ýolunyň ussatlary bolup ýetişipdir.

Ýol içinden ýol tapan ussatlaram bolupdyr. Bir märekede Kel bagşydan: «öňki bagşylaryň haýsy nähiliräkdí?» diýip sorapdyrlar. Kel bagşy: «Her bagşynyň öz ugry, öz äheňi bolýar. Kepele kör öz döwründe taýsyz bagşydy, ol örän ussat bagşydy, ondan soň Annahal bagşy meşhur bagşylaryň biri boldy, olam gaty ussatdy, dessanam aýdardy, Ýegenoraz bagşynyň ýakymly sesi bardy, Mary etrapларында onuň öňüne geçen bagşy bolmandyr, Garadäli Gökleň ozan bagşydy, örän sazanda adamdy. Garadäliniň aýratyn öz ýoly bardy, aýdymлары bogazynda gaýnadyp aýdardy» diýip jogap beripdir. Diýmek, Garadäli Gökleň ýomut-gökleň ýolunyň içinden ýol tapyp, aýdan aýdymларыny, çalan sazларыny «Gardäliniň aýdyşy», «Garadäli çalyşy» diýdirip bilen ussatdyr. Biraz soňra Magtymguly Garlyýew (Çuwal bagşy, 1889–1957), Sahy Jepbarow (1905–1977), Gurt Ýakubow (1929–1985), Nurberdi Gulow (1917–1992) ýaly ýol içinden ýol tapan ussatlar ýaşap geçipdir.

Ýokarda ady agzalan ussatlaryň islendigi bir ýoluň, bir ilin bagşylary dälidir. Olar külli türkmeniň diňläp doýup bilmedik nusgawy bagşylarydyr. Babagammara, Aşyk Aýdyň pire uýan ol ägirtler saz senediniň halka juda zerurlygyna düşünişdirler we oňa jany-teni bilen hyzmat edipdirler. Olaryň ussatlygy göz öňüne getirişimizden has belentdir. Bu ägirtleri şeýle belent derejä göteren nämekä? Bagşyçylyk däpleri: halypa-şägirtlik, toýda-märekede bagşy aýtdyrmak, bagşylaryň ýaryşmagy we ş. m. Türkmenlerde öňden dowam

edip gelýän bu döpler XVIII–XIX asyrlarda has kämilleşip, mazmun taýdan baýlaşypdyr. Iş ýüzünde bu döpler halkyň nazarynda hemişe işläp duran teatr sahnasy ýaly bir ýagdaýy emele getiripdir. Bagşylar ilin gözünin alnynda şagirt ýetişdirip, sagdyn bäsleşip, öwredip hem öwrenip, diňe bir özlerinde däl, eýsem, diňleýjiler köpçüliginde-de saz senedine bolan ýokary talap edililigi terbiýeläpdirler.

Bagşyçylyk sungatynda örän uly ähmiýet berlen döp halypa-şagirtlik we onuň bilen baglanyşykly gürüşsiz berjaý edilmeli dessurlardyr. Adatça, oglan 10–12 ýaşynda halypa bagşa şagirtlige berlipdir. Ýöne ýetginjek ýigit çykansoňam şagirt bolýan halatlary seýrek bolmandyr. Halypa şagirt üçin nusga bolup, şagirt ondan diňe bir aýdym aýtmagy ýa-da saz çalmagy däl, eýsem, edep-ekram kadalaryny hem öwrenipdir. Çyn halypa hiç bolmanda bir şagirt ýetişdirmegi öz ömrünün manysy hasaplapdyr. Mysal üçin, Annahal bagşy Sary bagşyny ussatlyk derejesine ýetirip: «Sary jan! Men garapdyryn. Ýöne sen ýaly şagirdim bolany üçin özümi bagtly hasap edýärin. Seniň garşynda oturyp bir adam aýdymam aýdyp bilmez, sazam çalyb bilmez» diýip, öz dutaryny oňa beripdir. Annahal bagşy dünýeden gaýdanda, Sary bagşy gaty gynanypdyr. «Wah, ýalňyz galan ýaly boldum-ow» diýip, köp wagtlap aýdym aýtmagyny goýupdyr.

Halypa çem geleni şagirtlige alybermändir. Çünki şagirtlige diňe saza üşüklilik, yhlas, ýatkeşlik ýeterlik däl eken. Şagirdten edilýän talap: durkuň bilen saza berilmeli, käre «ikilik» etmeli däl, nebsiň ugruna çalman, baýa-garyba deň bolmaly, özüni salyhatly, sypaýy alyp barmaly, halal bolmaly. Şagirt şu talaplara hötde gelip bilse, halypanyň «ak patasyny» alypdyr. Pata bermek, pata almak saz mirasynyň nesilden-nesle geçýän pursadyny alamatlandyryp, oňa halypa-da, şagirdem taýýarlykly gelipdir. Halypa şagirdine pata berjek gününü önünden belläp, oňa golaý-goltumdan bagşy-sazandalary, ýaşululary, obadaşlary çagyrypdyr; märekäni çay-nahar bilen hez-zetläp, aýdym-saz edip, soňra şagirdde pata beripdir. Şol pursata çenli şagirt azyndan bir gijä ýeterlik aýdym (saz) «goruny» edinmeli bolupdyr. Kähalatlarda ol hut bagşy (sazanda) bilen ýaryşyp, ýaryşyňam birnäçe güne çekýän wagtlary bolupdyr. Ýaryşyň şerti: bagşy her heňe iki-üç goşgyny ýatdan bilip, beýleki bagşy aýdyp gutaran badyna,

şol hörpden pese düşmân, aýdyma başlamaly we gitdigiçe gyzyşyp şirwan perdelerde çeküwli aýdymlarda ýaryşy dowam etmeli. Şeýle şertlerde bir gijäni (kähälatlarda iki, üç gijäni) geçirmek, onda-da talapkär halypanyň, diňleýjileriň gözleriniň alnynda geçirmek şägirtiden diňe bir aýdym-saza ezberlik däl, beden taýdan guratlygy, seýisligem talap edipdir. Ol Magtymguludan, «Görogludan», dessanlardan ýüzlerçe, münlerçe beýt goşgulary aýdym üçin saýlap heňe salyp, hemişe ýatlap ýörmeli bolupdyr. Bagşyçylyk sungatynda şu zerurlyk türkmen nusgawy edebiyatyny «janly» edebiyata öwürüpdür. Çünki nusgawy edebiyat hemişe bagşylaryň dilinde, il-günüň hem ýadynda bolupdyr.

Şükür bagşy şägirdi Durdymyrat Abyla pata berende şu sözleri aýdypdyr:

Aguwzu Billähi Minneşeýtanyrrajiými, Bismillahir-rahmany-rahym

Edebiň, ygraryň bolsun,
Dört çaryýar ýaryň bolsun,
Kalbyň päk bolsun,
Ýoldaşyň hak bolsun.
Ornuň tutjak perzentlere,
Uzak ömür, edep bersin.
Babagammar neberäňe
Ýedi arka medet bersin.
Ussadyň päk yhlasy
Erenler patasy bolsun,
Kast edenler pes bolsun,
Ham-hyýal bolsun.
Senet eýesi bol,
Kär halal bolsun.

Durdymyrat Abyl bolsa bu mukaddes sözler bilen öz şägirdi Han Akyýewe pata beripdir. Halypalar şägirtlerine dogaýy sargytlaram edipdirler. Mysal üçin, Amangeldi Gönübek: «Adamzat döräli bar senede Babagammaryň, Aşyk Aýdyň piriň, ençeme ärleriň yhlasy-paýhasy siňendir. «Men» diýen sütün halypalaryň, ussadyňa ygrarly şägirtleriň zehini bilen taplanyp bize ýetipdir. Şonuň üçinem her gezek gara gazmany ele alanyňyzda, kalbyňyzy päkläp, niýetiňizi

ýagşa tutaweriň. Ata-babalarymyz bu senedi pirli senet, halal kesp-kär hasaplapdyrlar. Halala halal hyzmat etmegem parzdyr» diýip, şagirtlerine nesihat eder eken. Onuň şagirdi Kel bagşam bu sözleri öz şagirtlerine öwran-öwran gaýtalap, ýol-ýörelge edinmeklerini ündäpdir¹.

Professorlar W.A.Uspenskiý we W.M.Belýaýew «Türkmen sazynyň» neşir edilmegi mynasybetli Londonda çykýan «The Musical. Times» atly iňlis gazetinde çap edilen makalalarynda türkmen bagşyçylyk sungatyna, halypa-şagirtlik mekdebine, aýdym-saza berlen ussat bagşy-sazandalaryň ösdürip ýetişdirilişine ýokary baha beripdirler. «Türkmen sazy ýöne bir saz folklory däl, ol milli medeniýetiň örän möhüm elementi. Ýurduň öz saz mekdebi, öz professional sazandalary, öz açyk, jemgyýetçilik konsert ugurlary, hatda öz saz bäsleşikleri (ýaryşlary) bar» diýipdirler. Gysgaça aýdylanda, türkmenlerde biçak kämil gurnalan saz ulgamy emele gelipdir. Iş ýüzünde ol örän sazlaşykly hem netijeli hereket eden halk konserwatoriýasydyr.

Türkmen taýpalarynyň dagynyklyk döwründe halk konserwatoriýasynyň işlemegi – bu jemgyýetçilik durmuşynda täze alamat, milli saz sungatynyň nusgawy derejä ýetendiginiň alamatydyr. Nusgawylyk näme? Aňrybaş kämillik. Onuň häsiýetli aýratynlyklary hakda näme aýdyp bolar?

1. Bagşyçylyk ýollarynyň hersinde ykrar edilen sütün halypalar – beýik bagşylar bolupdyr. Olara diňe bir öz ýolunyň däl, eýsem, külli türkmeniň saz ussatlary hökmünde garalypdyr;

2. Bagşa, onuň ussatlygyna, edep-ekramyna diňleýjiler ýokary talap edijilikli garapdyr. Nusgawy şahyrlarda bolşy ýaly, bagşylar hem il arasynda özlerini örän salyhatly alyp barypdyrlar. Şahyrdyr bagşylaryň göreldesi il üçin nusga bolupdyr.

3. Halk aýdymlarynyň, sazalarynyň «Altyn hazynasy» döredilipdir. Bagşy nesilleri tarapyndan aýdymlar (sazlar) syntgyplanyp, şeýle bir kämilleşipdir, her aýdym (saz) gutarnykly sungat eserine öwürilipdir;

4. Saz gurallary diýseň gaýym, türkmenleriň ýarym çarwa durmuşynda ulanmaga örän amatly bolupdyr. Mysal üçin, dutar

¹ A. Saparow. Mukamlary nagyşlan halypa. // Edebiýat we sungat. 2012-nji ýylyň 18-nji maýy.

diňe gaýymlygy, amatlylygy bilen tapawutlanman, eýsem, ol dürli owaz almaga, hatda beýleki käbir halklaryň sazyny çalmagada uýgunlaşdyrylypdyr. Bu gural şeýle kämil derejä, ähtimal, XVIII–XIX asyrlarda ýetipdir. Taryhçy Aman Ýlyasowyň maglumatlaryna görä, dutaryň tarlary hut şu döwürde çig ýüpekden işilip ugrapdyr. Ýüpek tarlar XX asyryň 30-njy ýyllaryna çenli dowam edip, soň inçejik polat sime geçilipdir. Dutaryň 13 perdesiniň soňky birnäçesi, ýagny şirwan perdeleri hem şol döwürde boglupdyr.

* * *

Şeýlelikde, XVIII–XIX asyrlarda türkmen nusgawy edebiýaty bilen bir hatarda nusgawy bagşyçylyk sungaty hem döräpdir. Munuň özi jemgyýetçilik ösüşiniň ýeten belent sepgitleriniň biri bolupdyr.